

УДК 811.161.2'367

ВАЛЕНТНІСТЬ ДІСЛІВ БАГАТОКРАТНО-ДИСТРИБУТИВНОЇ ДІЇ

Мединська Наталія Миколаївна,

канд. філол. наук, доц.

Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені акад. С. Дем'янчука, м. Рівне

У статті проведено аналіз дієслів багатократно-дистрибутивної дії за внутрішніми інтенційними ознаками і синтаксичною сполучуваністю. Встановлено специфіку дієслів багатократно-дистрибутивної дії у заповненні ними позицій в структурі простого речення.

Ключові слова: дієслова багатократно-дистрибутивної дії, валентність, семантико-синтаксична структура речення, предикат, ознакові слова.

Функціональна парадигма лінгвістичної теорії кінця ХХ – початку ХХІ століття зумовила значну увагу вчених до різнорівневої природи повнозначного слова, зокрема дієслова, яке характеризується складною категоріальною системою.

В українському мовознавстві окремі аспекти дослідження лексико-семантичних розрядів дієслів на рівні функціонування знайшли відображення в розвідках В. М. Русанівського, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, М. Я. Плющ, А. П. Грищенко, Т. Є. Масицької, Г. П. Серпутько, О. М. Попенко. Проте **актуальною** залишається проблема валентності і синтаксичної сполучуваності різних лексико-граматичних груп дієслів.

Метою статті є з'ясування валентнісних характеристик, семантичної сполучуваності та функціонального діапазону дієслів багатократно-дистрибутивної дії у структурі речення.

Об'єктом наукової розвідки є дієслова багатократно-дистрибутивної (БДД), що входять до кількісних способів дієслівної дії.

Предметом дослідження є валентнісна характеристика дієслів багатократно-дистрибутивної дії в сучасній українській мові.

Дослідження валентності зазвичай тісно пов'язане з аналізом структури речення, визначенням синтаксичних моделей з різними типами предикатів, з'ясуванням семантичних функцій компонентів та семантико-семантичних відношень між ними.

Центральну позицію у структурі речення посідає дієслово, тому що воно, визначаючи семантичні ролі залежних іменників, передбачає його будову. У кожного дієслова свій набір залежних іменників, тобто своя валентна рамка. На її основі дієслівні лексеми об'єднуються у валентні класи. До валентної рамки дієслів української мови може входити від одного до семи іменників з конкретно-предметними значеннями [Вихованець 2004].

Валентність компонента закладена в його семантичній структурі і є "віртуальною належністю лексеми". Саме на рівні семантичної структури простежуємо прогнозовану програмованість аргументів; відповідні синтагматичні семи предикатних прономінативних елементів "вимагають своєї наступної наповнюваності на рівні речення" [Загнітко 1990].

Валентнісні відношення презентують результат синтактифікації семантичних відношень між елементарними семантичними віртуальними одиницями, трансформованими в реченнєву структуру (предикати та аргументами). Н. М. Костусяк зауважує, що залежні контекстні партнери (субстанційні синтаксеми) з ознаковими слова (предикатами) поєднані не довільно, оскільки саме лексичне значення предикативної

ката задає найсуттєвіші умови сполучуваності його з іншими словами в синтаксичних одиницях-конструкціях – реченні та словосполученні [Костусяк 2012, 188]. На думку І. Р. Вихованця, таке поєднання відбувається на основі сумісності та сполучуваності сем (мінімальних семантичних одиниць, елементарних диференційних семантичних ознак) [Вихованець 1987, 42]. Вчений зазначає, що "семантична валентність відображає той факт, що ознакові слова (як єдині носії валентності) вимагають певних контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками" [Вихованець 1987, 42]. Тому, функціонування залежних іменникових компонентів (субстанційних синтаксем) чітко регламентоване семантикою предиката.

Найбільш повне висвітлення особливостей мовних структур може бути досягнуто в органічному поєднанні в єдине ціле моделей синтаксичної і лексико-семантичної (логіко-семантичної) валентності та проведенні семантико-компонентного аналізу висловлення.

У такому аспекті розглядається валентність дієслів багатократно-дистрибутивної дії (БДД).

Одновалентні дієслова БДД можуть вказувати на **зміну фізичного стану суб'єкта**: *перехворіти, перестраждати, переглухнути, перетерплювати, перетіпати*. Наприклад: *Хоч Кузьма після того таки **перехворів**, температуру його нагнало, і нога була як колода, але, бач, вижив (Гончар) [СУМ 1975, 307].*

На синтагматичному рівні більшість одновалентних дієслів можуть реалізовуватись як двовалентні: (*перехворіти на гепатит – про багатьох людей*).

Можуть передавати **результат тривалих процесів, що стосуються багатьох осіб**: *перемирати, передохнути, перегинути*. (*Настя*) – ... *хата наша стоїть ніби пустою, все пустує, як **перемерли** мої старші діти (Нечуй-Левицький) [СУМ 1975, 226].*

Одновалентні дієслова можуть мати значення:

1) **дії пасивної якісної ознаки предмета**, що є наслідком певного тривалого процесу: *перекришитися, переламатися, перерізатися, перебуватися і перебитися*. Наприклад: *Весь посуд **перебився**;*

2) **значення стану особи після хвилювання, емоційного вибуху, стресу**: *переказитися, перехвилюватися, перебіситися показитися, подутися, поприндитися, порозважатися*. Наприклад: *Ми дуже **перехвилювались**, проте речі на станції тій знайшли, та не всі (Коцюбинський) [СУМ 1975, 307]. Хлопці **показилися**. Мало назвати їхні вислови лайкою. Багато років вчилися вони висловлювати почуття не-ймовірними сполученнями слів (Яновський) [СУМ 1976, 9];*

3) **значення зміни зовнішнього вигляду особи чи предмета після тривалого процесу**: *перерядитися, переряджатися, перемаститися, пересушитися, повзуватися, поодягатися, посушитися, поголитися*. Наприклад: *Віталій і Тоня **поодягались**, внутрішньо напружені, йшли вже понад бортом судна (Гончар) [СУМ 1976, 177].*

Суб'єктні дієслова в більшості випадків дуже вузькі за змістовим обсягом, однак можуть виражати не тільки дієслівну ознаку, а й супутні їй обставинні характеристики (цілі, причину, інтенсивність дії) і ставати двовалентними (*перемаститися всіма мазями; пересушуватися на сонці*). Пор.: *Увечері дівчата **перерядилися, причесалися. Перерядився** царевич у **просту одежину**, сів на свого коня і поїхав з купцями до батька (Стороженко) [СУМ 1975, 270].*

Інші характеристики мають двовалентні дієслова. Вони поділяються на семантичні групи за ознакою спрямованості / неспрямованості дії на об'єкт, що виявляється в категорії перехідності / неперехідності.

На думку В. П. Абрамова, перехідність завжди розглядається як можливість дієслова приєднувати об'єктний компонент (прямий додаток) у знахідному відмінку [Абрамов 1980, 14].

Перехідність і валентність розглядаються як категорії, залежні від семантики. Але перехідність визначається за особливістю виділення тільки залежного елемента (іноді у двоперехідних дієсловах), в той час як валентність трактується як здатність дієслова приєднувати елементи, до складу яких включається і суб'єкт (підмет).

У розмежуванні перехідних і неперехідних дієслів враховуються особливості плану змісту і плану вираження, на одному з яких базується і поняття перехідності. Змістовою особливістю цієї категорії є семантика сильнокерованого іменника – суб'єктного актанта, що виражає об'єкт, на який спрямована дія чи якій він підлягає.

Формальним показником, завдяки якому розрізняється перехідність / неперехідність дієслова, є знахідний відмінок без прийменника.

У теорії валентності найбільш суперечливим є трактування плану її змісту. Твердження про відсутність прямого зв'язку валентності з лексичним значенням дієслова позначається на класифікації за кількісним принципом (можливостями приєднання актантів): виділяються класи одно-, дво-, три-, чотири- (і більше) валентних дієслів. При цьому відходить на задній план той факт, що за однаковою кількістю актантів можуть критися семантичні відмінності. Так, до одного з великих класів – двовалентних дієслів – належать різні лексико-семантичні групи дієслів: просторового значення, емоційного стану та ін. За своєю семантикою дієслова можуть потрапляти в різні валентні класи. Тому, на наш погляд, зіставлення класів перехідних / неперехідних дієслів з валентними класами, які виділяються за формальним принципом, може призвести тільки до констатації їх перехреснування. Аналіз дієслів показав, що неперехідні дієслова можуть бути як одно-, так і багатовалентними, а перехідні дієслова є здебільшого дво- й тривалентними, але можуть мати і більшу кількість актантів.

Класи суб'єктних і об'єктних дієслів мають бути уточнені через поняття, що дозволяє диференціювати їх всередині валентних типів і між різними класами дієслів.

Семантика двовалентних дієслів передбачає суб'єктний та об'єктний актант. При цьому дія суб'єкта може бути спрямована на об'єкт різного характеру. Можна виділити такі типи об'єктного спрямування дії:

1) **перетворення об'єкта в якісно новий стан:** *перероблювати, перегострити, перезолочувати, пересмажувати, переплавити*. Наприклад. – *Авжеж і крадуть. Те дворище де шинок був, собі одгромив (Йосипенко), на весну, чула, будуть перестроювати та перероблювати. Заїжджиний двір робити має (Мирний)* [СУМ 1975, 268];

2) **зіпсування вигляду або якостей об'єкта:** *перемочити, перепаскудити, перемотлошити, перегиджувати*. Наприклад: *Хоч яке добре м'ясо, а одна погана муха все перепаскудить (Укр. нар. прис. та приказки)* [СУМ 1975, 245].

Двовалентні дієслова можуть мати значення розумової діяльності суб'єкта: *передумувати, перемріяти, перечитати*. Наприклад: – *То мрії сестро. Скільки я вже їх перемріяла (Собко)* [СУМ 1975, 233].

Семантично дієслова цієї групи допускають приєднання обставинного детермінанта "багато", "скільки" та ін., якщо розумова діяльність суб'єкта відбувається з певною метою досягнення результату: *Справжній учений чоловік тяжко працює, доходячи розумом до правди, скільки книжок мусить він перечитати, скільки розумних речей переслухати, скільки чужих мов навчитися* (Леся Українка) [СУМ 1975, 319].

Двовалентні дієслова можуть позначати також:

1) **"тривале переміщення по конкретному місцю багатьох людей"** (із вказівкою як на завершеність, так і на незавершеність): *По йому (полю) вдовж і впоперек бігали коні, переходили люди, палили з гармат; стріляли з рушниць...* (Мирний) [СУМ 1975, 310];

2) **"переміщення по багатьох місцях"**: *Відлітаючи у вирії, птахи перелітають гірські, водні й земні простори, долаючи з трудом великі відстані* (З журналу) [СУМ 1975, 216];

3) **"переміщення у багатьох місцях"**: *Злива перепплавав усі моря земної кулі* (Трублаїні) [СУМ 1975, 251].

Своєрідні значення об'єкта реалізуються двовалентними зворотними дієсловами, де ролі об'єкта і суб'єкта чергуються. Двовалентні дієслова з "усіченим" другим актантом (-ся) у своїй семній структурі передають два актанти, один з яких виконує функцію суб'єкта, а другий – об'єкта. Суб'єкт репрезентується формою номінатива, а об'єкт – формою орудного відмінка з прийменником "з". Семантика об'єкта змінюється залежно від лексичного значення дієслова, який займає позицію присудка. За значенням об'єкта двовалентні дієслова можуть поділятися на кілька семантичних груп: дієслова, що виражають **соціальні стосунки між суб'єктами** (*перезнайти, пережитися, передружитися*) приєднують об'єкт із значенням взаємодії у стосунках. Наприклад: *Як звичайно буває в поїзді всі в купе перезнайомилися, розговорилися* (Кобиланська) [СУМ 1975, 184].

Однак це дієслово може мати ще одне значення, якого не подає СУМ: "перезнайомитися з усіма, з якоїсь причини удруге", і тоді воно виступає як тривалентне: *Пляшки раз у раз мінялися. Люди охмеліли, розговорилися. Я почав удруге з усіма перезнайомлюватися* (Хорунжий) [СУМ 1975, 184].

Двовалентні дієслова можуть виражати:

1) **зміну координат об'єкта в просторі: знаходитися де-небудь**. Наприклад: *То з половину понаймають, а решта або вертає додому голіруч, або отак перевалюється день: десь води принесе, дров врубасе або що, аби кусник хліба або ложку страви дістати* (Франко) [СУМ 1975, 134];

2) **дію, що спричинює знищення, зіпсування чогось: поранити, попустошити, позбувати, погноїти, поспувати**. Наприклад: *Вона з першої години мене не любила. Запаски мої найкращі шовкові поспувала* (Вовчок) [СУМ 1975, 238];

3) **цілеспрямовану дію з певною метою: поженити, понаймати, подурити, повиселяти, посповідати, похрестити, позалучати**. Наприклад: *Наняла я свого Степанка і стала пропитувати, щоб і дівчат понаймати* (Багрянний) [СУМ 1976, 147];

4) **процес, який спрямований на об'єкт: потріскати, похлебтати, посмоктати, похрумтати, попригубляти, поглитати, полопати, поковтати**. Наприклад: *Поїв (лько) теплої лепішки, похлебтав кваші, зготовленої на буряковому узварі, й очі його почали злипатись од утоми* (Гуцало) [СУМ 1976, 450];

5) **переміщення суб'єкта у багатьох місцях:** *Вони вже побували в Болгарії та Югославії, мали на грудях червоні та золоті нашивки і трималися з певністю (Гончар) [СУМ 1975, 628].*

Ієрархічно вищою ланкою в системі валентних можливостей є дієслова з незайнятими трьома актантними позиціями. У таких дієсловах в основному прогнозується: суб'єкт – перший актант, що є інваріантною семантикою інших комбінаторно факультативних реалізацій. Перший актант презентується номінативом лівобічної позиції речення як предикативної одиниці. Другий актант за таких умов, як правило, позначає об'єкт дії суб'єкта, а третій актант – того, кому чи для кого адресована дія. На реалізацію цієї валентності спрямовані категоріальні значення особи дієслова і значення називного відмінка.

Другий актант переважно реалізується формою акузатива без прийменника. Третій – реалізується формою датива без прийменника, первинною семантико-синтаксичною функцією якого є адресат, що приєднується до присудка (предиката дії) підрядним зв'язком.

Серед тривалентних дієслів можна виділити такі лексико-семантичні групи, що позначають:

1) **знищення суб'єкта за допомогою чогось:** *перестріляти, перевишати, передавити, перетрувати, перегризи, перебити, передушити.* Наприклад: *Молодші (молдувани) нахвалялися не пустити ворогів на виноградники, перестріляти з рушниць (Коцюбинський) [СУМ 1976, 288].* Проте ці дієслова можуть реалізувати компонент із семантикою причини дії (знищення об'єкта): *Ощасливлений народженням доньки, Уралов перестріляв на radoщах всіх селезнів, усіх качок та курей задля широкого розсіяного "раю" – свята народження першої на полігоні людини (Гончар) [СУМ 1976, 288];*

2) **перетворення об'єкта за допомогою якогось знаряддя:** *перекопати, передраювати, перемолочувати, перетрошувати.* Катерина засміялася, розшукала лопату і граблі і пішла перекопувати свій городець (Бедзик) [СУМ 1975, 202]. Це тривалентне дистрибутивне дієслово може мати значення завершеного тривалого процесу, який дає результат у вияві досвіду і реалізується як двовалентне: *Видно, не один гектар ґрунту перекопали та переорали вони за своє півстоліття (Бедзик) [СУМ 1975, 242];*

3) **діяльність суб'єкта з відповідною метою:** *перемальовувати, переклеювати.* Можна почитати... книжку про Тараса Бульбу, потім перемальовувати звідти деякі малюнки (Бедзик); *Художник у підземному переході за день перемальовує профіль двадцяти-тридцяти бажуючих [СУМ 1975, 222];*

4) **переміщення суб'єкта з одного місця в інше:** *перепроводжувати, перевозити, перескакувати, перебігати.* Цікаво спостерігати, як з дерева на дерево перескакують білочки (З журналу) [СУМ 1975, 279].

Трьома актантами характеризуються дієслова, що у своїй семантиці прогнозують "модифікацію об'єкта", переведення його в інший якісний стан, вимір внаслідок істотного впливу на нього: *пересвердлювати, перерубати, перемуровувати, пересіювати, перемішувати.* Сокири зробити такі, щоб перерубувати супротивника, як дровину (Хижняк) [СУМ 1975, 202]. У разі вказівки, на скільки частин перерубати, дієслово відображає і четверту позицію: *Батько перерубав сокирою усі дрова на дрібні поліна [СУМ 1975, 202].*

До тривалентних дієслів належать також дієслова із значенням "**вплив суб'єкта на об'єкт у процесі миття, прання**": *переполоскати, перемити*. Наприклад: *Тихне робочий день..., переполоскали білизну гуцулки в потоках (Хотк.)* [СУМ 1975, 257]. Ці дієслова на синтаксичному рівні можуть бути і двовалентними: *Шовкун легким рухом зібрав посуд, перемив, перетер, і, хоча сам він обертався повільно, проте робота в його руках якось йшла сама собою, швидко й до ладу (Гончар)* [СУМ 1975, 257], і чотиривалентними: *Скільки білизни за свій вік мати переполоскала своїми руками у холодній проточній воді*. До тривалентних належать лексеми, що означають переміщення суб'єкта (об'єкта) до кінцевого пункту і дають вказівку на адресат. Вони вказують: **на тривале переміщення об'єкта у певному напрямку "з місця на місце"**: *перекантувати, перекантуватися: Я даю наказ військам за ніч перекантуватися з Букрина на Вишгород (Дмитерко)* [СУМ 1975, 190]; – *Колись як розсержусь, то, без сором казка, попроганяю з покоїв своїх тіточок та дядинок, – сказала Настуся (Нечуй-Левицький)* [СУМ 1976, 233].

Чотири позиції можуть відображати дієслова, що виражають:

1) значення **поділити на частини щось за допомогою чогось**: *потовкти, попиляти, посікти, поколотити, почертвертувати: Купить (жінка) невеликий буханець хліба, посіче ножем дві-три цибулі з двома-трьома яйцями, тай тим дітей годує (Кобринська)* [СУМ 1976, 238];

2) **спрямовану дію суб'єкта на об'єкт з відповідною метою за допомогою якогось знаряддя в багатьох місцях**: *понадрізувати, понадстригувати: Він (Кожушник) негайно став із постелі, знайшов ножиці – ... і обережно понадстригував усіх слуг, що у челядній спали, потроху над ухом, так як йому король (Д. Бокаччо)* [СУМ 1976, 212];

3) **рух об'єкта чи суб'єкта звідкись кудись на чомусь (за допомогою чогось) з відповідною метою**: *позвозити, поприїжджати, попривозити, поперевозити: Косарів звідкілясь понаводив (Паценко) і покосив, і все до зілиночки у двір до себе на конях позвозив (Грінченко)* [СУМ 1975, 807]. На синтаксичному рівні це дієслово може виражатися як тривалентне, вказуючи на місце завершеності (результату) переміщення: *Як позвозили снопи у тік – оттакі! (Панас Мирний)* [СУМ 1975, 807]; *Аж ось прийшли збожчики з кіньми, позапрягались і поперевозили товар до лавки (Квітка-Оснот'яненко)* [СУМ 1976, 187]; *В місті було так багато людей, неначе вони з'їжджались на ярмарок. Деякі польські дідичі попривозили цілі хури з скарбами і ховали їх в збаразькій твердині (Нечуй-Левицький)* [СУМ 1976, 187]. Вид транспорту, як правило, не експлікується (*поперевозити возами та ін.*). Окремі дієслова руху і переміщення у контекстуальних умовах можуть реалізуватися як п'ятивалентні, якщо експлікуються предметні актанти агенса, об'єкта, адресата, засіб і локативний компонент: *Син понавозив з міста машиною матері харчів*.

Валентнісні відношення в цілому презентують характер семантичних відношень між елементарними семантичними віртуальними одиницями, трансформованими в реченнєву структуру (предикатами й аргументами). Валентність розглядається як складне явище в системі взаємодій формальної структури і структури значення. Учені підкреслюють, що найбільш повне висвітлення особливостей мовних структур може бути досягнуто в органічному поєднанні в єдине ціле моделей синтаксич-

ної, граматичної і лексико-семантичної (логіко-семантичної) валентності та проведенні семантико-компонентного аналізу висловлення.

Отже, одновалентні дієслова багатократно-дистрибутивної дії за формальними ознаками одновалентні, але семантично – двовалентні. Двовалентні дієслова об'єднуються в кілька груп за ознакою спрямованості / неспрямованості дії на об'єкт, що виявляється в категорії перехідності / неперехідності. Ієрархічно вищою ланкою в системі валентних можливостей дієслів багатократно-дистрибутивної дії є три актантні позиції: суб'єкта, об'єкта і засобу дії. Чотирма актантами характеризуються дієслова БДД, які у своїй семантиці прогнозують "модифікацію об'єкта", "переведення його в інший якісний стан", тощо. Чотиривалентні і п'ятивалентні дієслова БДД можуть означати "переміщення об'єкта з місця на місце певним засобом". Проте в актах комунікації одновалентні та двовалентні дієслова можуть виявляти і більшу синтаксичну сполучуваність. Семи дистрибутивності, які відображають сукупність ознак позначуваної дієсловом дії (процесу, стану) і є мінімальними одиницями смислу номінативного словесного знака, ускладнюються у синтагматичних побудовах відповідно до орієнтації на виконання дієсловом предикативної функції.

Мединская Н. М., канд. филол. наук, доц.

Международный экономико-гуманитарный университет имени акад. С. Демьянчука, г. Ровно

Валентность глаголов многократно-дистрибутивного действия

В статье проведен анализ глаголов многократно-дистрибутивного действия по внутренним интенционным признакам. Установлено, что приставочные глаголы с определенной интенцией на уровне слова имеют особенности синтаксической сочетаемости с другими словами в предложении.

Ключевые слова: глаголы многократно-дистрибутивного действия, валентность, семантико-синтаксическая структура предложения, предикат, признаковые слова.

Medynskaya N. M, Ph. D., Associate Professor

Academician S. Demianchuk International University of Economics and Humanities, Rivne

Valence of Verbs of Repeatedly-Distributive Action

The paper analyzes the verbs of multi-distributive action (MDA) by the internal intentional features and syntax compatibility. The specific of MDA verbs in filling their positions in the structure of the simple sentence is determined.

Key words: verbs of repeatedly-distributive action, valence, semantic and syntactic structure of the sentence, predicate, attribute words.

Література:

1. *Абрамов, В. П.* Структурно-семантическое описание глаголов передачи в русском языке: автореф. дис. на присвоения наук степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / Валерий Петрович Абрамов. – М., 1980. – 20 с.
2. *Вихованець, І. Р.* Система відмінків української мови / Іван Романович Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
3. *Вихованець, І.* Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
4. *Загнітко, А. П.* Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1990. – 129 с.
5. *Костусяк, Н. М.* Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія / Наталія Миколаївна Костусяк. – Луцьк : Волин. Нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
6. *СУМ, Словник української мови* / [ред. кол. : І. К. Білодід (гол. ред.) та ін.] – Київ. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т.VI. – 1975. – 832 с.
7. *СУМ, Словник української мови* / [ред. кол. : І. К. Білодід (гол. ред.) та ін.] – Київ. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т.VII. – 1976. – 723 с. (СУМ)

Стаття надійшла до редакції 10.04.14